

Szegedi Tudományegyetem
Közgazdaságtani Doktori Iskola

Kovács György

**Protestantizmus és kapitalizmus:
magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulságok**

PhD-értekezés
Tézisek

Témavezető:
Dr. Farkas Beáta
intézetvezető egyetemi docens

Szeged
2010.

I. A kutatási téma előzményei

A vallási tényezők – így a protestantizmus – és a kapitalista gazdasági rendszer közötti kapcsolatra vonatkozó gondolkodás élénkülése a XIX. század végére tehető, köszönhetően a – különösen Közép-Európában meghatározó befolyást gyakorló – német történeti iskola különböző generációinak, ezen történeti iskola harmadik nemzedékeként értelmezve a többek között Max Weber és Werner Sombart nevével fémjelzett gazdaságsszociológiai irányzatot. Werner Sombart 1902-ben megjelent *A modern kapitalizmus* c. művében a kapitalizmus kialakulása és a vallási tényezők kapcsolata kérdésében is megfogalmazta nézeteit, melyre vonatkozóan alkotta meg tulajdonképpen válaszáat Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* c. 1905-ben megjelent művében.

Weber a racionális, polgári szellem, tehát a kapitalizmus szelleme és a protestáns etika közötti kapcsolat vonatkozásában azt fogalmazta meg, hogy e szellem eredete egy bizonyos vallásban van, melyet ugyanazon etikai elemek jellemeznek, mint a kapitalizmus szellemét: önfegyelem, módszeres életvezetés, aszkézis (evilági), szorgalom a világi hivatásban. Weber nem valamennyi protestáns irányzat etikai „rendszerében” vélte ezt felfedezni, hanem a kálvinizmusban, pontosabban a neokálvinista (puritán) etikában. A Weber által vizsgált neokálvinista (puritán) etikában a predestináció által kiváltott szorongás leküzdése miatt a beigazolódás kérdése központi jelentőséggel bírt, mely azt eredményezte, hogy a puritán hívek keresték és megtalálhatónak vélték kiválasztottságuk jeleit, a beigazolódás vágya arra ösztönözte őket, hogy kegyelmi állapotukat életvezetésükben módszeresen ellenőrizték, életvezetésüket így aszketikussá tegyék. Weber elmélete szempontjából fontos azon társadalmi réteg – a városi kis- és középpolgárság – léte, mely e korban indult el a társadalmi felemelkedés útján s így számára e gondolat nem csak a siker, a vagyoni gyarapodás elfogadását, hanem az erre való ösztönzést is jelentette. Weber elméletében ugyanakkor nem magyarázó elv a protestánsok kisebbségi léte, viszont van magyarázatának egy további eleme, mégpedig a szekta-struktúra. A neokálvinista egyházakban kis gyülekezetekben (szektákban) kevés számú hívő lévén az egyháztagok jól ismerték és ellenőrizték egymás hitbeli állapotát, életvezetését, s ez is a megkívánt életmód megtartására kényszerítette őket.

Weber előtt is megfogalmazásra kerültek olyan gondolatok, melyek kapcsolatot vélték felfedezni a protestantizmus és a modern, kapitalista gazdaságban történő aktívabb szerepvállalás között, így már a XVI-XVII. században is különböző magyarázatokat fogalmaztak meg a protestánsok gazdasági sikereivel kapcsolatosan, a vallási radikalizmus szerepét emelvén ki s a vallásszabadság fontosságát hangsúlyozva (de Witt, Temple), de elterjedt a későbbi korok történészi értékeléseiben a protestánsok kisebbségi helyzetével, eredeti hazájukból történt elűldözésükkel kapcsolatos magyarázó elv is (Toynbee). A kisebbségi lét kérdése már Sombartnál is megjelenik, de a XX. század folyamán más szerzőknél is visszatérő motívumként jelentkezik (Simmel, Wallerstein), Szekfü Gyula munkásságában a kisebbségi lét és a kapitalizmus kialakulása közötti kapcsolat a magyar kapitalizmus kifejlődésével kapcsolatosan is megfogalmazásra került, de egy későbbi korszak vonatkozásában, az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között megvalósuló, a tradicionális gazdasági-társadalmi rendből a kapitalizmus irányába történő gazdasági átalakulás értelmezésében a zsidóság szerepének kiemelésével.

Weber elmélete a XX. század társadalom- és történettudományi diskurzusában rendszeresen előkerült s különböző szerzők reflektáltak a kapitalizmus és protestantizmus kapcsolatára vonatkozóan. Wallerstein bizonyos mértékben azonosult Weber tézisével, elismerve, hogy a protestáns ideológia jobban összeegyeztethető

a kapitalizmussal, Hill szerint a protestantizmusban semmi sincs, ami automatikusan a kapitalizmushoz vezetne, ugyanakkor elismeri, hogy a kálvinista teológiával jobban lehetett igazolni a kapitalizmust, mint a katolikus teológiával, Marshall megközelítésében az egyik legjelentősebb kritika a monokauzalitással kapcsolatos, nevezetesen a kapitalizmus létrejöttében szerepet játszó egyéb tényezők figyelembe nem vétele, bírálóinak egy köre időben korábbra teszi a kapitalizmus kialakulását.

Amíg a fenti értékelések a protestantizmus közvetett hatására vonatkozóan fogalmazták meg nézeteiket, más értékelések a közvetlen hatásokkal, az egyházi tantételekben megfogalmazott gondolatok hatásával foglalkoznak, így pl. a német történeti iskola angol tanítványa, Ashton, aki az egyháznak az igazságos árról, az uzsoráról vallott nézeteivel, a kereskedelem szabályozására vonatkozó rendelkezéseivel foglalkozott. Ernst Troeltsch *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* c. munkájában fogalmazta meg gondolatait az egyes felekezetek társadalmi tanításainak hatásairól, így a magyar történelemben is jelentős szerepet játszó kálvinista és lutheránus felekezetre vonatkozóan is. Véleménye szerint a kálvinizmus szociális tanítása az egyetlen, amely a modern gazdasági élet alapjait elfogadja, etikai alkata lehetővé teszi az alkalmazkodást a modern polgári kapitalista kultúrához, a modern termelési formákat össze tudja egyeztetni a lelkiismerettel, ugyanakkor igazi evangéliumi tartalmával le tudja győzni annak túlhajtásait.

A protestantizmus és kapitalizmus kapcsolatát illetően egyes felfogások elfogadják a protestantizmus hatását, de ezt elsődlegesen a politikai életre, az államra gyakorolt hatásként értelmezik, s miután a protestantizmus átalakította a politikát és az államot, ez kedvezőleg hatott a kapitalizálódásra. Így a protestantizmusnak a polgári demokrácia fontos elemeinek – felelősség, önfegyelem, polgári erények – kifejlődését elősegítő hatására hívták fel a figyelmet, mely gondolat részben Webernél is megjelenik, kifejtése viszont inkább Troeltsch nevéhez fűződik, aki a gyülekezeti életből és tantételekből eredezteti a szabadságvágyat, a politikai demokrácia eredetét, a hívők Istenhez fűződő individualista kapcsolata, a gyülekezeti élet önkéntes társulás jellege és a nyomtatott bibliai szöveg egyéni értelmezése a liberalizmus protestáns eredeteként fogható fel.

II. Alkalmazott módszerek, a kutatás korszakhatárai, a dolgozat felépítése

A dolgozat a Max Weber-i tételből kiindulva próbál meg választ adni arra, hogy Magyarország esetében érvényesült-e, s ha igen, milyen mértékben, ha nem, miért nem a „protestáns etika” és a „kapitalizmus szelleme” között a Weber, illetve Ernst Troeltsch által feltárt kapcsolat. Vajon a kálvinizmus etikai gondolatrendszere Magyarországon azért nem fejtett ki olyan nagy hatást a gazdasági élet átalakulására, mint Svájcban vagy Hollandiában, mert a magyar kálvinizmus teológiai, egyháztörténeti vonatkozásban tért le a kálvini alapokról, vagy esetleg a társadalmi kérdések megoldásában is kifejeződésre jutó református aktivitás Magyarországon is érvényesült, de a sajátos történelmi viszonyokból eredően ezen aktivitás az ellenreformációval szembeni küzdelemben, a rendi pozíciók és a nemzeti függetlenség védelmében öltött testet. A magyar protestáns közgondolkodásban mindig is élénk vita zajlott arról, hogy a református keresztyénség elsősorban mint vallás, mint református egyéni vagy egyházi élet értelmezhető és értékelhető, vagy mint – tudományos, kulturális, nemzeti és politikai teljesítménye tükrében – „nemzetmentő szociológia”, kultúrfilozófia, életformáló szellemi hatalom.

Dolgozatunk megközelítése több történeti iskola megközelítésével is hasonlóságot mutat, így az alábbi főbb irányzatok tekinthetők mértékadónak:

- A XIX. század utolsó harmadában és a huszadik század elején meghatározó szerepet játszó német történeti iskola, mely sajátos módon olvasztotta egybe a XVII-XVIII. századi kameralizmus paternalizmusát és a klasszikus közgazdaságtan gazdasági fejlődésbe vetett hitét.

- Az 1960-as években formálódott historische Sozialwissenschaft teoretikus koncepciókban, illetve középszintű elméletek vezérfonalát követő történetekben gondolkodó irányzata.

- A kora újkorra koncentráló, az 1980-as évektől növekvő befolyást gyakorló történeti antropológia, mely az Alltagsgeschichte irányzatával rokonságban az elemzésbe bevonja az egykori emberek tapasztalatainak feltárását.

- Az ezredfordulót követően körvonalazódó gazdaságtörténet mint kultúrtörténet új irányzata, mely próbálja szintetizálni a gazdaságtörténeti és kultúrtörténeti megközelítéseket.

- A fenti irányzatokba ágyazódva megközelítésünk tulajdonképpen a nemzetgazdaságtan történeti iskolája harmadik generációjaként értelmezhető – Georg Simmel, Werner Sombart és Max Weber nevével fémjelvezhető – gazdaságszociológiai iskola nézőpontját érvényesíti.

A dolgozat a reformatori alapok, Luther és Kálvin főbb szociáleteikái nézetei bemutatásán túlmenően alapvetően két fő korszak tárgyalására törekszik: a magyar koraújkor és a XIX. század végétől az 1940-es évek elejéig terjedő időszak bemutatására. A korszakhatárok kijelölése során az alábbi szempontokat érvényesítettük: egyrészt a protestáns etika és a kapitalizmus kialakulásának kapcsolatára irányuló, korábban megfogalmazott nézetek a koraújkori időszak vizsgálatára koncentrálnak, így a magyar viszonyok tükrében is érdemes vizsgálat alá vonni a korabeli magyar – elsősorban erdélyi – protestantizmus, az egyháztörténeti, teológiai háttér és a gazdasági gondolkodás kapcsolódásait. Másrészt a protestáns etika és kapitalizmus kapcsolatának kérdése éppen a XIX-XX. század fordulóján került a társadalomtudományi érdeklődés középpontjába, illetve a XIX. század utolsó harmadában Magyarországon megkésve kialakult – nem protestáns etikai alapokon nyugvó – kapitalizmushoz való viszony kérdése a századfordulótól a magyar protestáns szociáletikai gondolkodásban is napirendre került.

A vallás és annak tudományos vizsgálata szempontjából érdemes felhívni a figyelmet azon különbségre, mely Max Weber megkülönbözteti más klasszikusoktól (Comte, Marx, Durkheim), akik azt állították, hogy a vallásnak is a társadalom kényszereit és követelményeit kell követnie, önmaga nem lehet olyan erő, mely saját tárgya logikájából bontakozna ki, változtatná meg a társadalmat. Weber számára a vallások a világtörténelem iránymutatóiként jelennek meg, amelyek saját feladatuk logikájának engedelmeskednek. Dolgozatunkban a Max Weber-i álláspontot elfogadva a vallások – nevezetesen egyes protestáns teológiai irányzatok – önmaguk logikájából következő társadalomformáló szerepét kívánjuk vizsgálni, számunkra érdekes összefüggéseket keresve.

Fentiek tükrében mindenképpen vizsgálat tárgyát képezheti a protestantizmus és kapitalizmus kapcsolatának kérdése a magyar gazdaság- és esztörténet tükrében, kiterjesztve vizsgálatunkat a Weber által is vizsgált közvetett elemek mellett a protestantizmusban gyökerező egyéb közvetett hatást gyakorló tényezőkre, valamint a tantételbeli közvetlen hatásokra is. Az egyes korszakok és szerzők vonatkozásában ennek megfelelően az alábbi főbb területekre összpontosítjuk figyelmünket: a teológiai alapokra s az ebből levezetett cselekvésorientációra, az egyházszervezeti kérdésekre, így az egyházfelfogásból eredő funkcióra s különösen az

egyház és állam viszonyának kérdésére, a gazdaság/társadalomtörténeti háttérre és gazdaságpolitikai kérdésekre, s mindezzel szoros összefüggésben az egyes protestáns teológusok és „közgazdasági gondolkodók” gazdasági kérdésekre vonatkozó nézeteire. Ugyanakkor nem képezi vizsgálatunk tárgyát sem a korai korszak vonatkozásában a katolicizmusnak illetve a zsidóságnak a kapitalizmus formálódására gyakorolt hatása, sem az ipari kapitalizmus korának szociális problémái nyomán a katolicizmus részéről megfogalmazódott reflexió.

III. Az értekezés főbb eredményei, megállapításai

1.) A jogi státus, a külső keret tekintetében alapvetően három megoldást lehet megkülönböztetni a reformáció nyomán kialakuló állam-egyház viszonyt illetően:

- Egységes államokban, ahol az uralkodó s kormányzata is csatlakozott a reformáció valamely irányzatához, az új egyház a régi külső formáiban maradt meg, de a régi egyházfelfogást többé-kevésbé elvetette s intézményeit is ehhez igazította, egyfajta államegyházi modellt megvalósítva. Ennek lehetünk tanúi Angliában, Svédországban s átmenetileg a Szapolyai-ház idején tulajdonképpen az Erdélyi Fejedelemségben is.

- A lutheránus német fejedelemségekben az egyházszerkezet tekintetében az figyelhető meg, hogy a kulcsok hatalmának kezelését (a szentségek kiszolgáltatását) és az igehirdetést a gyülekezetre, illetve lelkészére bízták, az egyház egyéb szervezeti részeit az állami kormányzatba építették be. A későbbi századok szempontjából ez magyarázatot adhat a lutheránus fejedelmek valamint a bürokrácia és az értelmiség jelentős társadalomformáló szerepére az egyes német fejedelemségekben, így gondolhatunk a kameralizmus irányzatára, mint a népéről gondoskodó, jó és bölcs fejedelem társadalmi programjára. Ezen modell korlátozott érvényesüléséről beszélhetünk a felső-magyarországi szász városok esetében a városi önkormányzat és a lutheránus egyház kapcsolata tükrében, illetve a reformáció második századában az Erdélyi Fejedelemségben is.

- A harmadik modellt az egyházi és állami hatáskörök éles elválasztása jelenti, a „szabad egyház szabad államban” elvének érvényesítése, az egyházi hatáskörök gyakorlását egy új szervezetre, a presbitériumra ruházva. A presbitériális egyházalkotmányt olyan helyeken alkalmazták sikerrel, ahol az állam köztársasági volt (pl. Svájc), vagy erős nemességre és polgárságra támaszkodhatott a kálvinista egyház (pl. Hollandia), vagy ahol az államhatalom ellenségesen viszonyult a reformált egyházakhoz (erre példa a Magyar Királyság a koraújkorban, ahol a Habsburg-hatalom változatos eszközökkel törekedett a reformáció visszaszorítására). Természetesen nem szabad elfeledkeznünk olyan különös szituációkról sem, ahol – a városi kormányzat szintjén – az állam és egyház olyan összefonódásáról beszélhetünk, amikor tulajdonképpen a református egyház vezetői „hódítják meg” a helyi önkormányzati testületet, mint például Kálvin Genfje vagy a hódoltsági területen lévő magyar mezővárosok esetében.

A lutheri reformáció fő bázisát a császárral szembe forduló német fejedelmek jelentették, így egyfajta birodalmi-rendi jelleget öltött, s a fejedelmek sok esetben a polgári fejlődés útját is elállták, a társadalmi-gazdasági struktúra átalakításában felülről végrehajtott reformokat kezdeményeztek a későbbi évszázadokban, sokkal kisebb szerepet töltve be a modernizációban az alulról jövő, polgári kezdeményezés. A puritanizmus és a presbitériánus egyházszerkezet társadalmi következményeként Németalföld és Svájc elindult a polgári társadalmi-gazdasági átalakulás útján, melyben jelentős szerepet játszott a felemelkedő kis- és középpolgárság. Sajátos volt az Erdélyi Fejedelemség esete, hiszen ott a kálvini reformáció meghatározó szerepéről kell beszélnünk, ugyanakkor szemben a nyugat-európai kálvinizmus „polgári” jellegével, Erdélyben nemesi-rendi

jegyeket viselt magán, jelentős fejedelmi hatalomközpontosítással párosulva, minimális teret engedve a puritanizmus és a presbiteriánus egyházszervezet elterjedésének.

2.) A keresztyénség és kultúra viszonyára vonatkozó lutheri dualista és kálvini konverzionista felfogás két vonatkozásban jelent különbséget: egyrészt a lutheri felfogás inkább eszkatológikus szemléletű, míg a kálvini a jelenre és evilági körülményekre koncentráló, egyfajta evolucionista szemléletet képvisel – ezen evolucionista szemlélet rokonítja a XIX. század kultúrprotestantizmusával (Schleiermachertől Harnackig), mely az Isten országa eszméjében a keresztyénség és kultúra teljes összebékítését valósítja meg –, másrészt a lutheri teológiából egy individualistább, míg a kálvini felfogásból egy szociálisabb, az egész társadalomra koncentráló magatartásforma következik, hiszen a romlottság rendszerének keretei között individualista cselekvésorientáció, míg a megromlott rend esetén társadalmasított cselekvésorientáció értelmezhető. Kálvin szorosabb kapcsolatot feltételez egyház és állam között, nála az állam szerepe nemcsak negatív módon Isten szolgálja, mint a gonosz megfékezése, hanem pozitív módon, a jólét előmozdítása révén is.

Luther felfogása, mely az embert adott státusa elfogadására biztatja, megelégedve az alacsonyabb társadalmi státussal is, ami kisebb felelősséggel jár, így jobb sorsnak is tekinthető, nem igazán a polgári korszak társadalmi mobilitása irányába mutat. E konzervatív felfogás lényeges különbséget mutat Kálvin értelmezéséhez képest, hiszen ő Isten munkatársaiként tekintve a hívekre, az Isten által adott talentumok érvényesítése érdekében a társadalmi mobilitás nagyobb mértékét fogadja el, s a társadalom lelki-szellemi arisztokráciája kiválasztása érdekében jelentős szerepet szán az oktatási rendszer szélesebb körű kiépítésének, mely éppen e társadalmi mobilitás biztosításának legfőbb zálogává válik.

A Luthernél megjelenő „közgazdasági gondolat”, állami szerepvállalást támogató s egyben kisebb-nagyobb mértékű autarkiaát preferáló megközelítés végighúzódik a német közgazdasági gondolkodáson, így megfigyelhető a kameralizmus és a gazdasági romanticizmus irányzatában, Friedrich List munkásságában, a „katedrassocialista” történeti iskola nézeteiben is.

Az emberek gyarlóságaiból és hibáiból következően Kálvin úgy gondolja, hogy biztosabb és elhordozhatóbb, ha a kormányzást többen gyakorolják, tehát Kálvin az állami életben nem kíván egy ember kezébe hatalmat adni, mint ahogy ezen elvet az egyházi életben érvényre is juttatta, amikor az egyházi testületek számára biztosította a hatalmat a konzisztoriális/presbiteriális rendszer intézményesítésével. Az alattvalók felsőbbbséggel szembeni ellenállásának jogát is megfogalmazza, ami a magyar protestáns közgondolkodásnak meghatározó elemévé vált. Kálvin a közkiadások vonatkozásában is ugyanazon aszketikus és mértékletességre törekvő magatartás iránti elvárást fogalmazza meg, mint a polgárok „magánkiadásai” esetében. Megközelítése mind e kérdésben, mind az ellenállási lehetőség tekintetében árnyaltabb, sokkal inkább „polgár-centrikus”, a későbbi hitvallás-írók mintha visszakoznának e kérdésben.

Luther a „profiltisza” bankári tevékenységet nem tartotta megengedhetőnek, csak olyan pénzkölcsönzési tevékenységet, amelyet valaki egyéb, reálgazdasági tevékenysége mellett végez, így a modern bankrendszer kialakulása ezen álláspont tekintetében nem igazolható, a kapitalizmus pénzügyi intézményei közül esetleg a hitelszövetkezeti intézmény legitimálható ezen álláspont keretében, amely valóban a reálgazdaság szereplőinek önszervező szervezeteként fogható fel.

Kálvin tanítja a kereskedelem fontosságát, a pénz produktivitását, a kamattal kapcsolatos tradíciókkal szakító felfogása a kálvinista reformáció hívei között általánossá válva, mondhatjuk, hogy Kálvin feloldotta a gazdasági élet fejlődését gátló láncokat, tulajdonképpen a kapitalizmus megteremtőjeként tekinthetünk rá.

3.) A későközépkori rendi állam lassú hanyatlásával szemben a fejedelmi abszolútizmus egyre erőteljesebb térnyerése figyelhető meg a nyugat-európai államokban, amihez a protestantizmus hozzáállása kettős. Míg a lutheránus német fejedelemségekben a modern, liberális jogállamhoz az út az abszolútizmuson keresztül vezet (ennek gazdasági vonatkozásban a német fejedelmek kameralista gazdaságpolitikája felel meg), addig Svájc, Hollandia és Anglia esetében az alkotmányos formák keretében történik meg a fejlődés. Hollandiában és Angliában a kezdődő abszolútizmust a protestantizmushoz, a kálvinista reformációhoz s különösen a puritanizmushoz szorosan kötődő politikai ellenhatás dönti meg (gazdasági szempontból ezen államokban a magánkezdeményezésnek sokkal nagyobb teret nyújtó merkantilista gazdaságpolitika érvényesül).

A XVII. században Erdélyben fellépő puritanizmus nem csupán teológiai-dogmatikai szempontból került szembe a protestáns ortodoxiával, hanem a presbitériumi rendszer demokratizmusát is képviselve, de e vonatkozásban mindenképpen sikertelenségre ítéltetett. A jogegyenlőség fenntartása mellett – Bocskai, majd Bethlen Gábor fejedelemségétől megfigyelhetően, de különösképpen a I. és II. Rákóczi György uralkodása idején – a református egyház egyfajta kedvezményezésének, quasi államegyházi szerepének lehetünk tanúi. Ezen modell a protestáns német fejedelemségek egyházkormányzati modelljével rokonítható. Az Erdélyi Fejedelemség a három nemzet és négy vallás unióján alapulva a rendi szabadságjogok érvényesülését biztosítja, de egyes fejedelmek – Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György – részéről megjelennek abszolutisztikus törekvések a rendek szerepének visszaszorítását célozva, ami megnyilvánul a református quasi államegyházi tendenciákban és gazdaságpolitikai téren a prekameralista gazdaságpolitikában.

A királyi Magyarországon és Erdélyben a protestantizmus szerepe sajátossá válik: a Habsburg-uralom alatti területeken – majd az ország XVIII. századi újraegyesítését követően az egész ország, így az Erdélyi Nagyfejedelemség és az egykori hódoltság területén is – az egyre erősödő királyi abszolút törekvések és ellenreformáció nyomán, a protestantizmus a lelkiismereti és alkotmányos szabadság védelmezésének jegyében a rendi szabadságok fenntartásáért küzd, a korábbi államjogi viszonyok konzerválására törekedve. Így a rendi viszonyok konzerválásában betöltött szerepe egészen a XIX. századig biztosítja egyes alkotmányos szabályok és formák fennmaradását – szemben más Habsburg-uralom alatt álló osztrák és cseh tartományokkal –, s majd a XIX. században szegődik a liberális jogállamért folytatott küzdelem támogatójává.

4.) Bethlen Gábor fejedelem céheknek versenyt támasztó tevékenysége, a morva anabaptisták vagy gdanski kézművesek betelepítése a hagyományos polgári rétegek megerősödését akadályozta, illetve a fejedelmi kereskedelmi monopóliumok érvényesítése – bármennyire is indokolt lehet az államkincstár növekvő igényeivel, különösképpen a súlyos török adóteherre tekintettel –, a külkereskedelmi forgalomból eredő polgári tőkefelhalmozásra kedvezőtlenül hatott. Kezdetben a polgári társadalom gyengesége indokolhatta egy gyorsított fejedelmi gazdaságfejlesztő program megvalósítását, de a polgári mentalításra ható kedvezőtlen tényezők érvényesülésében, a puritán etika kapitalizmusformáló ereje elmaradásában, a polgárság tőkefelhalmozó képessége kifejtetlenségében szerepet játszhatott a mind politikai, mind egyházi, mind gazdasági téren megerősödő fejedelmi hatalom, valamint a fejedelem által érvényesített monopóliumok. A szakirodalomban elterjedt megközelítés szerint „ösztönös” illetve „gyakorlati merkantilizmus” címén szokás említeni Bethlen Gábor gazdaságpolitikáját, a kameralizmus később megjelenő irányzatával rokonítható elemei alapján mégis inkább tekinthető állam-centrikussága és a polgárság megerősödését nem támogató hatása miatt „prekameralistának”, mint „ösztönös merkantilizmusnak”.

5.) A magyar puritán irodalomban is igen erős volt a megváltási szorongás problémája, elfogadva, hogy a hívő bizonyos belső és külső jelekből elválasztottságáról bizonyosságot nyerhet, de a hagyományos kálvinista értelmezés szerinti belső bizonyosság, a hit illetve a külső jelek közül a kegyes életfolytatás szerepe bírt kitüntetett jelentőséggel, ugyanakkor igen gyengén jelenik meg azon gondolat, mely a világi sikert, a gazdagságot összekapcsolja a kegyelmi állapottal.

Kálvin Institutio-ját illetően már a XVI. század utolsó évtizedére vonatkozóan van arra nézvést utalás, hogy nyilvános tananyagként használták a magyarországi oktatásban, a XVII. század második felére vonatkozóan – amikor már Szenczi Molnár Albert fordítása is az olvasóközönség rendelkezésére állt – pedig már egyértelműen kimutatható széleskörű használata a református kollégiumokban. Mindez jelentős szerepet játszott az ellenállási jognak a magyar protestáns közgondolkodásban való meggyökerezésében.

A preklasszikus kor gazdasági tartalmú irodalma három irányzatának keretei között elhelyezhetők a koraújkori magyar protestáns „közgazdasági gondolkodás” legfontosabb írásai is: egyrészt a háztartás, a birtokkezelés gyakorlati teendőit tárgyaló művek, átfogva a háztartás egészének viszonyait, tennivalóit, viselkedési szabályait (Melius Juhász, Decsi Csomor, Nadányi, Martonfalvi Tóth, Tessedik), másrészt a gazdasági kérdéseket a politikai közösség és az egyén számára elérendő legfőbb jó szemszögéből vizsgáló irányzat, melyben a közgazdasági szempont alárendelődik a politikai és etikai kérdéseknek, a gazdaságot nem autonóm, hanem a közösség célja, az igazságosság, az erkölcsi és politikai jó összefüggésében alárendelt szféraként értelmezve (Szenci Molnár, Laskai, Pataki Füsüs, Pataki Tóth, Teleki), harmadrészt a királyság egészének jövedelmeiről, a piacok szabályozási kérdéseiről, gazdaságpolitikai koncepciókról szóló diskurzus (Szentmártoni Bodó, Oroszhegyi, Felvinczi, Bethlen, Tessedik). Apáczai Csere János kiemelkedő szerepe nyilvánul meg abban, hogy az ő munkásságában jelenik meg mindhárom irányzat.

A XVII. sz. magyar államelméleti gondolkodására legnagyobb hatást gyakorló műként értékelhetjük a *Justus Lipsiusnak A' polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei* címen megjelent Laskai János-féle fordítását, itt is fellelhetőek párhuzamok a kálvini protestáns etikával: a munka fontosságának és a fogyasztás elutasításának gondolata, ugyanakkor a kereskedelem és a kamat megítélésében Kálvin által megfogalmazott, a kapitalista fejlődés szempontjából fontosnak ítélt gondolatok itt nem jelennek meg.

6.) A merkantilizmus elveinek a magyar nemzetgazdasági irodalomban történő megjelenése a XVII. századi művelődésre legnagyobb hatást gyakorló Apáczai Csere János munkásságával vette kezdetét, melyben nagy szerepet játszhattak németalföldi tanulmányai, ugyanakkor munkásságában megjelenik a várostervezési aspektus, ami a kameralizmus gazdaságpolitikájában játszik szerepet, illetve később Tessedik Sámuel falutervezési elképzelései is ezen gondolatkörbe tartoznak. Felhívja a figyelmet, miszerint a főuraknak az országtól távolléte azért is káros, mert általa a nemes ércpénz az országból kiáramlik, illetve a magyar ifjak külföldi akadémiákon történő tanulása miatti pénzkiáramlás elkerülése érdekében több fakultást magában foglaló akadémia felállítását javasolja külföldi professzorok behívásával, hasonló módon az iparosok betelepítéséhez, akik szintén hozzájárultak az országhoz, a gazdasági élet felvirágoztatásához.

A puritanizmus képviselőjének tekinthető Apáczai nem képviselte következetesen a puritanizmus elveit a presbitériumok vonatkozásában, bár elismerte a presbitériumok szerepét a hívek kegyes életfolytatásának ellenőrzése tekintetében, ugyanakkor felismerte, hogy az államhatalomtól és a felső egyházi szervezettől független egyházigazgatás nem kivitelezhető.

Az államháztartási kiadások mértékletességével kapcsolatos állásfoglalása s azon gondolata is, miszerint a rendszeres adóknak minél kevesebbeknek kell lenniük Kálvin és Lipsius nézeteivel cseng össze. Kálvinhoz hasonlóan felhívja a figyelmet a többek általi igazgatás esetében mind a népuralom, mind az arisztokratikus berendezkedés veszélyeire, a kormányzás másik fő formáját jelentő fejedelmi igazgatás esetében pedig a tyrannussá válás problémájával néz szembe, de Kálvintól eltérően nem foglal állást abban a kérdésben, hogy az egy vagy több személy általi igazgatás a szerencsésebb.

A kölcsönadás vonatkozásában Apáczai nem ismeri el a kamat létjogosultságát, tehát a kálvini megközelítés a kamat kérdésében nem jelenik meg munkásságában, pedig Kálvin kb. egy évszázaddal korábban megfogalmazott nézetei már elterjedtek Hollandiában, majd onnan átkerültek Angliába is, így az Apáczaira nagy hatást gyakorló Amesius is magáévá tette Kálvin kamatelméletét.

7.) Tessedik Sámuel munkássága kapcsolódik Apáczai Csere János örökségéhez, ő is megfogalmazta a gazdasági jellegű képzés fontosságát a társadalom és gazdaság emelkedése érdekében. Tessedik felismeri a belső kereslet szerepét, a munkamegosztás fontosságát és a gazdasági forgalom növekedésében rejlő lehetőségeket, a hazai iparfejlesztés szükségességét, emellett a felülről vezérelt gazdaságszervezés eszközeinek támogatása is kameralista hatásra utal.

Az uzsorával kapcsolatos ellenérzéseinek megfogalmazása a koraújkori kálvinista kritika tükrében értékelhető, elvetve az uzsora tiltó törvényekkel történő direkt szabályozását, helyette a gazdasági élet jobb megszervezését mutatva fel megoldásként.

Munkásságában az építészeti szabályozás, a falutervezés illetve az élelmiszerellátás biztonságát szolgáló takarékmagtárak felállítása a kameralizmus gazdaságpolitikai elképzeléseinek tükröződését jelenti, a falu vezető tényezőinek a falu életét szabályozó szerepe a protestáns egyházkormányzati hagyományok, a presbitériumi rendszer demokratikus elemeinek hatását mutatja. A gyakorlati kérdéseket tárgyaló prédikációk javaslata a puritán hagyományban gyökeredzik, a koldulás tilalma mind a lutheri, mind a kálvini örökségnek része, az erkölcsrendészet és kötelező munkarend bevezetése pedig kifejezetten kálvinista hatásokra utal.

8.) A XIX. század végén azzal kellett szembesülni, hogy a nyugat-európai társadalom- és gazdaságfejlődés letért a protestáns etikai alapokról, a kapitalizmus további fennmaradása már nem igényelte, hogy e gazdasági rend egyéni hordozói szubjektíve magukévá tegyék ezen etikai normákat, az evilági aszkézis átépítette a világot, de a világi javak hatalomra jutottak az emberek felett, kiveszett az aszkézis szelleme. A felelősség kettős: egyrészt a tőkés gazdaság biztosította tőkefelhalmozás az egyéni luxusfogyasztás céljait s nem szociális alkotások életre hívását szolgálja, másrészt a nagyüzemi rendszerben elmosódnak a személyes felelősség határai, s egy-egy rossz üzleti döntésnek szélesebb munkásrétegek jövedelmi helyzetére gyakorolt negatív hatásait – pl. a munkanélküliség következményeit – nem veszik figyelembe. Ennek következtében a XIX. század utolsó évtizedeiben előtérbe került a különböző protestáns egyházak szociáletikai nézetei megfogalmazásának sürgető feladata, így négy fő áramlatot lehet megkülönböztetni.

a.) A Poroszországban államegyházi szerepet betöltő evangélikus egyház szociálkonzervatív nézetrendszere, mely jelentős szellemi befolyással bírt Bismarckra, ezen etikai rendszer alapját képezve az általa megindított szociális reformoknak, mely reformok a kapitalista gazdaság keretei között maradvá, állami kezdeményezésre, felülről irányítva vezettek jóléti, társadalombiztosítási programok végrehajtására. Magyarországon a protestáns egyházaknak az államhoz fűződő viszonya kevésbé szoros lévén, hasonló jellegű

hatásokról, szellemi befolyásról nem beszélhetünk, ugyanakkor a német liberális teológia jelentős hatást gyakorolt a XIX. század második felének magyar protestáns gondolkodására.

b.) A belmissziói mozgalmak különösen Angliában és Skóciában fejtettek ki intenzív működést, az egyháztagek egyéni hitéleti aktivitására, kegyes életfolytatására alapozva, az egyházak mellett működő civil szervezetek keretei között folytatták jótékonyági tevékenységüket. Ezek gyakorlati s nem elméleti szempontból fejtettek ki hatást, igen korlátozott erőforrásokkal rendelkeztek, sok esetben a hivatalos egyházi fórumok által nem is támogatva, így szerepük irreleváns témánk szempontjából.

c.) Az előbbi két irányzattal szemben, melyek a kapitalista gazdasági rend keretei között kívántak szociális programokat végrehajtani, a vallásos szocializmus a kapitalista társadalmi-gazdasági rend gyökeres átalakítását hirdette meg, de ezen irányzat a protestáns egyházak és hívek részéről alapvetően elutasításra talált, Magyarországon is tulajdonképpen ezen irányzatnak egyetlen ismertebb képviselője volt, Jánosi Zoltán debreceni teológus.

d.) A történelmi kálvinizmus irányzata hangsúlyozta mind az egyéni hitéleti aktivitás, a kegyes életfolytatás fontosságát, mind a kapitalista gazdasági rend keretei közötti, kálvinista etikai alapokon nyugvó szociális programok közéleti síkon történő megjelenítését. A történelmi kálvinizmus irányzata Hollandiában alakult ki Abraham Kuyper vezetésével, aki a „szabad egyház szabad államban” elve alapján azon programot hirdette meg, hogy a szabad állam vezetésében is Krisztus akarata érvényesüljön, tehát szigorú hitvallásos és buzgó keresztyének vezessék az államot, s akkor Krisztus uralkodik a politikában is. A magyar református teológiában Abraham Kuyper első számú követője Sebestyén Jenő professzor volt, de a történelmi kálvinizmus hatása jelentkezik Makkai Sándor és Ravasz László munkásságában is, akikre még a XIX. század Schleiermacher, Ritschl és Harnack nevével fémjelmezhető liberális teológiájához köthető – Böhm Károly és Bartók György képviselte – újkantiánus értékteológia is hatást gyakorolt.

9.) Egy filozófiailag és szociológiailag jól megalapozott, a Bibliát a tudománnyal összhangba hozni szándékozó, az eszkatológikus vonást kizáró irányzatként fogható fel a liberális teológia, mely a lutheránus ortodoxia társadalmi passzivitásával szemben – amivel tulajdonképpen református vonatkozásban is szembesülhetünk a debreceni ortodoxia passzivitásában a puritán hagyományokra épülő erdélyi szellemiséggel szemben – a schleiermacheri fordulat nyomán érzékenyvé válik a társadalmi problémák iránt. A liberális teológiai irányzathoz, a kultúrprotestantizmus térhódításához kapcsolódik liberális vallásszociológusok, Troeltsch és Weber munkássága is. A német történelmi iskola második nemzedéke tagjai közül kiemelkedő szerepet játszott Adolph Wagner és Gustav von Schmoller, leghatározottabban az ő nevükhöz köthető a liberális kapitalizmus modelljének felülvizsgálata, a szociális állam – a későbbi szociális piacgazdaság előképe – rendszere szellemi, tudományos, politikai alapvetéseinek megfogalmazása, véleményük szerint a bismarcki gazdaság- és társadalompolitika a lutheránus protestáns államelméleti hagyományokban gyökerezik, hangsúlyozva a német/porosz állam tradícióinak és a protestáns etikának a szoros kapcsolódását, melyben kitüntetett szerepet játszott a hivatalnoki kar, mint keresztyén és állami tényező.

10.) Kuyper a legkíváncsabbnak Kálvin nyomán azt az állapotot tekinti, amikor a nép saját maga választja a maga felsőségét, ugyanakkor elveti a francia népfelség és a német államfelség elvét. A társadalomban megnyilvánuló szuverenitás kapcsán az adott életkór szuverenitása is megszilárdul, így az egyetemeknek tudományos hatalma van, az ipar bizonyos technikai képességek felett, a szakszervezet munkaerő felett rendelkezik, s e körök mindegyike tudatában van annak, hogy saját területén, önálló ítéletre jogosult és

cselekvésre alkalmas. De az államnak ezen életkörökbe van joga beavatkozni: egyrészt örködni kell az egyes életkörök között lévő összeütközések elkerülése és egymás határainak tiszteletben tartása felett, másrészt az egyes körökben a gyengét, az egyes egyedeket az erősebb túlkapásai ellen védelmeznie kell, harmadrészt az államban érvényesülő természetes egység egyensúlya megőrzése érdekében az összességet a személyes és pénzübeli terhek közös hordozására kell kényszerítenie. Az állam és társadalmi körök szuverenitásának együttműködése számára az alkotmányban kell szabályozást megállapítani, a parlament keretei között lehet a népjogok és népszabadságok érvényesítésére törekedni az államfelsőség segítségével mellett vagy azzal szemben is.

11.) A XIX-XX. század fordulóján a magyar protestantizmus új kihívások elé került, kevésbé az állami lét kérdései, az alkotmányosság problémái kellet, hogy foglalkoztassák, hanem a társadalmi kérdések előtérbe kerülésével kellett szembesülni. A Max Weber-i kapitalista etika és a klasszikus liberalizmus a kapitalista sikert a szorgalom, az önmérséklet, különböző emberi erények függvényében értelmezte, s nem a kockázatvállalást tekintette alapvető kritériumnak. A XIX. század második felétől viszont a termelési és beruházási folyamatokban a felhalmozódott tőkék kezelése, a pénz- és tőkepiaci rendszer működése egyre nagyobb szerepet kapott, így a piaci folyamatokban egyre fontosabb tényezővé vált a tőkebefektetésekkel kapcsolatos kockázatvállalás, e piaci folyamatok sok olyan szereplőt jutalmaztak, akik a szó klasszikus értelmében nem voltak szorgalmasak, a befektetett munkával és egyéni erőfeszítésekkel nem volt összhangban meggazdagodásuk, jövedelemrealizálásuk. Sok esetben viszont a reálgazdaság szereplői (gazdák, iparosok stb.) jövedelmei elmaradtak a szorgalmuk, erőfeszítéseik által indokoltnak vélt szinttől, s e problémák különösen élesen jelentkeztek Európa perifériális gazdaságaiban, kifejezetten Közép-Európában. A liberális kapitalizmus vadhajtatásai és a szocializmus eszméáramlatának megjelenése a protestantizmustól választ követelt a társadalmi kérdések vonatkozásában, a kapitalizmus és protestáns etika kapcsolata kérdésében. Ráadásul a magyar kapitalista társadalom és gazdaság néhány röpke évtized alatt történő kifejlődése – egyes nyugat-európai területekkel szemben – eleve nem a protestáns etikai alapokon történt, így a szociáletikai nézetek megfogalmazásának feladata Magyarországon még sürgetőbben jelentkezett, mint Nyugat-Európában.

12.) A liberális teológia a XIX. század végének uralkodó teológiai irányzata Magyarországon, térhódítása szoros összefüggésben állt a polgárság növekvő társadalmi szerepével, mely társadalmi csoport nemcsak gazdasági értelemben kívánta a szabályozó korlátok ledöntését, hanem az eszmék szabad versenyében is. A modern társadalomban a reformáció eszméinek hatását, a demokráciában a kálvinista presbiteri elv elterjedését látták. A liberális teológia térhódítása kisebb részben Erdélyhez (Bartók György, Ravasz László, Makkai Sándor) köthető, különösen pedig a pesti teológiai akadémiához (Szóts Farkas, Tisza István, Bernát István és Kovács J. István).

Bartók szerint a jézusi szemlélet nem a társadalmi rendszer újjáalakítását jelenti, hanem az egyéneknek a lelki újjászületésén keresztül vezet az út a szociális kérdések megoldása felé. A kollektivistá szocializmussal szembeállítva hangsúlyozza a keresztyénség individuális megközelítését, a kálvini etikának a munka fontosságára és a mérsékelt fogyasztásra vonatkozó nézetei tükröződnek gondolataiban. Szemben a premodern állammal, a századforduló modern állama nemcsak a jogrendet köteles védeni s a szellemi, erkölcsi fejlődés feltételeiről köteles gondoskodni, hanem az ipari és kereskedelmi haladás szempontjából is beavatkozási lehetősége van, melyben a protestáns egyházra, mint legfőbb segítőtársára is támaszkodhat, így a kor gazdasági-szociális feszültségeinek kezelése szempontjából a vallás hatása alá vetett államhatalom szerepét is

hangsúlyozza, Kálvinnak a genfi városállamról és Kuypernek a holland államról megfogalmazott nézeteihez hasonlóan.

Szöts Farkas Weber és Troeltsch nézeteihez hasonlóan megfogalmazza a vállalkozói kedv nagyobb mértékét a protestáns területeken, illetve a protestáns elvekből levezetett szabadságjogokon alapuló népképviselési, önkormányzati elvek mentén szerveződő államok nagyobb gazdasági teljesítményét. A reformáció szabad vizsgálódásra való felszabadításában pedig a tudományos gondolkodás felszabadítását, a technikai, ipari találmányok feltalálását, így a XIX. századi gazdasági növekedés megalapozását látja. Korának fontos kérdésévé vált a vagyon, a pénz és a munka megosztásának problémája, a munkaadó és munkásosztály érdekkiegyenlítésének megoldása, melynek kezelésében a bismarcki példa nyomán említésszerűen megjelenik az állami szociálpolitika lehetősége, de elsősorban az egyéni erkölcsi felelősség hangsúlyozására törekszik.

Tisza István álláspontja szerint az állami beavatkozás a minimumra szorítandó, a protestáns hagyományok jegyében a társadalmi erők szabad működésére kell alapozni. A megoldást a nemzeti érdeknek a munkaadói vagy munkavállalói érdek, a tőkés vagy a proletár, a kereskedő vagy a gazda érdeke fölé történő emelésében látja, az egyes társadalmi tényezők belátása alapján. Mindehhez elengedhetetlennek tartja a társadalom lelki megújulását, a materiális szempontoknak magasabb rendű ideák alá történő rendelését. A kálvinista tradíció határozottan megnyilvánul nála egyrészt az egyéni felelősség hangsúlyozásában, másrészt a munkaetika és a mértékletes fogyasztás gondolatának összekapcsolásában.

Bernát István problémaként értékeli, hogy a nemzeti lélektől mindig is távol állt a gazdasági haladás szükségességének, a társadalom tagjainak a végzett munka alapján történő értékelésének gondolata, ami az igények korlátozásához vezetett, amely a magyar nemzetnek Európa haladó nemzetei közé történő emelkedését nem szolgálta. Így a XIX. században megkésve bekövetkezett gazdasági emelkedés külső okokra vezethető vissza, a nemzeti lélektől idegen folyamat, a zsidóság emancipációjának, a vasútfejlesztésnek, a külföldről érkezett vállalkozók és szakmunkások munkájának s az ezek mögött álló külföldi tőkebeáramlásnak köszönhető. Ez a fővárosra koncentrálódott, a vidék lemaradása fokozódott, sőt a vidéki társadalom mozgékonyabb rétegeinek fővárosba áramlását is erősítette, ami további veszteségeket jelentett. Emellett a gyorsan fejlődő fővárosi élet fogyasztási mintái széles körben elterjedtek, mely fogyasztáshoz a hazai gazdasági alapok hiányoztak. Mindebben rámutat a protestáns etikai alapok hiányára: a munkaetika gyengeségére, a fogyasztás szerepének erősödésére, a hazai vállalkozói szellem gyengeségére. Megfogalmazza mind a kapitalista fejlődést hordozó nagyipari csoportokat, mind a társadalom nem kapitalizálódó szélesebb rétegeit illetően a protestáns alapokon nyugvó kapitalizmus felépítésére való alkalmatlanságot, az állam nagytőkés csoportokat preferáló magatartása kapcsán a liberális elveken nyugvó szabadversenyes kapitalizmus hiányának problémáját. Troeltsch és Harnack nyomán hangsúlyozza a keresztyén erkölcs és a művelődés szerepét a társadalmi problémák leküzdése területén, minden szociális feladat megoldásában ennek tulajdonít elsőséget, így az alsóbb néposztályok felemelkedése is csak erkölcsi és műveltségi felemelésük révén valósulhat meg – mely gondolat Apáczai és Tessedik munkásságában is hangsúlyos elem –, miközben a gazdagokat is fel kell világosítani az egyháznak arról, hogy a vagyon kötelességekkel jár a közösség irányában. Ugyanakkor Adolph Wagnerre hivatkozva az egyéni szociális szerepvállalás mellett annak is létjogosultságát látja, hogy az adórendszer szociális és erkölcsi szempontból történő átalakítására kerüljön sor.

Kováts J. István elfogadja Sombart véleményét, hogy az egyház a történeti fejlődés során a kapitalizmus szolgálatába szegődve elfeledkezett társadalmi hivatásáról, egyetért Harnackkal abban, hogy az evangéliumnak

jelentős szociális üzenete is van, nevezetesen a szegények iránti szolidaritás és testvériség hirdetése, amely az emberi lélek végtelen értékének elismerésével áll kapcsolatban, de a fennálló viszonyok erőszakos megváltoztatásának gondolata távol áll az evangélium szellemiségétől. A liberális teológia más képviselőihez hasonlóan Kováts J. is felismeri a kapitalista gazdaságra történő átmenet problémáit, amelynek kezelésére ő is az individuum szintjén, lelki aspektusból lát elsősorban lehetőséget. Gondolkodását a korai gondolkodáshoz, így Apáczai vagy Tessedik világnézetéhez hasonlóan áthatja a kálvinizmus arisztokratikusan demokratikus szellemisége, mindenekelőtt az iskolarendszer kitüntetett szerepének értékelése. Egyén és közösség viszonyát illetően szembeállítja egymással a szélsőségesen liberális megközelítést és a mindenható állam ideáját hirdető etatizmust, véleménye szerint a református álláspont egyik szélsőséget sem tekintheti elfogadhatónak. A magántulajdonon alapuló gazdasági rendszer talaján áll, de a nemzet hosszú távú fennmaradása elengedhetetlenné teszi a tőke, a földállomány és a munkalehetőségek igazságosabb elosztásának biztosítását, csak ez biztosíthat békés fejlődést, de a forradalmi megrázkódtatásoktól nem az állami mindenhatóság védhet meg, hanem csak az evangélium egyént átható lelke. Az egyén és közösség érdekének egyeztetése hasonlóképpen megjelenik Tisza gondolatvilágában, a magántulajdon szerepének az egyéni ambíció és a társadalmi haladás szempontjából történő szükségszerűsége pedig Bernát Istvánnál, Sebestyén Jenőnél és Ravasz Lászlónál is.

13.) A századforduló „kálvinizmus-renaisszánszát” tekintve alapvetően három irányzat különböztethető meg: a történelmi kálvinizmus, az egyházas kálvinizmus és a pietista/lelki kálvinizmus, melyek közül a legnagyobb hatást – a társadalmi kérdések tekintetében mindenképpen – a történelmi kálvinizmus irányzata gyakorolta. A századforduló teológiai ébredése szempontjából nem beszélhetünk a megelőző és ezt követő korszak éles elválaszthatóságáról, a teológiai liberalizmus és egyes új kálvinizmus-útkeresések – nevezetesen a történelmi kálvinizmus – közötti mély szakadékról. Erre mutat rá az erdélyi teológiatörténet a személyi kontinuitás vonatkozásában, de pl. Kováts J. István vagy Bernát István személye is, illetve a teológiai liberalizmus által képviselt kultúrprotestáns szellem és a konverzionista alkatú kálvinizmus a kultúrához való viszonyulás szempontjából nem áll távol egymástól. A közjogi helyzet megváltozása nyomán a protestantizmusnak sokkal nagyobb szerepe lesz a társadalmi munka terén a korábbi alkotmányvédelmi szereppel szemben, tehát a kálvini társadalomfelfogás egyes aspektusai közötti súlyponteltolódásról van szó, ami természetesen adódott a protestantizmus által korábban alkotmányvédelmi szempontok miatt támogatott rendi viszonyok megváltozásával, hiszen ez a XIX. század második felében a társadalom egyes csoportjait sok esetben kifejezetten negatívan érintette, mely csoportokban jelentős mértékű volt a protestáns elemek súlya. Mindenekelőtt igaz ez a protestáns egyházak vezetésében meghatározó szerepet játszó kis- és középnemesi társadalmi rétegre, melynek társadalmi pozíciói jelentős mértékben romlottak, illetve egyes korábbi jobbágysági csoportok is nehezen alkalmazkodtak a változó agrárgazdasági körülményekhez, sok esetben a mezőgazdasági szektor elhagyására kényszerültek, akik az iparosodó nagyvárosban próbálva életlehetőséget találni kiszakadtak korábbi hagyományos falusi közösségeikből nemcsak társadalmi, hanem egyházi értelemben is. Így ezen társadalmi csoportok irányába történő egyházi odafordulás, akár vallási, akár társadalmi értelemben, jelentős új feladatok elé állította az egyházat.

14.) Sebestyén Jenő Kuyperhez hasonlóan elveti mind a francia forradalomban gyökerező népszuverenitás elvét, mind az állam önmagából merített szuverenitásának a német gondolkodásban megjelenő elvét, az állami szuverenitás kérdését nem tekinti elválaszthatónak az egyéni életkörülmények, a különböző társadalmi

életmegnyilvánulások szuverenitásától, a munka, a kereskedelmi élet, az oktatás vagy a tudományos élet önálló szuverenitással rendelkezik, mely egyenesen Istentől levezetett, így független a felsőség szuverenitásától. Megfogalmazza az állam kötelezettségeit, így a polgárok életének, foglalkozásának, vagyonának védelmét a jogrend és kard segítségével, szabadságának biztosítását az életfeltételek megszerzéséhez, a munkához, az erkölcsi törvényekkel összhangban lévő meggazdagodáshoz. Ez nem jelentheti azt, hogy az állam köteles lenne a polgárok számára állást biztosítani, őket eltartani, munkanélküli segélyt biztosítani, de a polgárság megélhetésének biztosabb és zavartalanabb volta érdekében az állam túl sok adóval sem terhelheti alattvalóit, mely gondolat visszavezethető Kálvin adózással kapcsolatosan megfogalmazott elveire, de hasonlóképpen megjelenik Apáczaínál is.

Véleménye szerint amerre a kálvinizmus elterjedt, a mély és erőteljes hitélettel együtt járt a gazdasági fellendülés is, így a magyar kálvinizmus azért nem ilyen erős és gazdag anyagiakban, mert nem olyan erős hitéletében sem, így hazai példák nem mutatható be Kálvinnak a kapitalizmus kialakulására gyakorolt hatása. Ráadásul azon magyarországi rétegeknél, ahol meg is figyelhető a jómód, rendre hiányzik a lelki gazdagság, mely irányítaná az anyagiak használatát. A korai kapitalizmust az „ora et labora” elvén nyugvó puritán életfelfogással, szakadatlan munkavégzéssel, minden fényűzést elutasító, a megélhetési kiadásokat minimumra szorító aszketikus magatartással jellemzi, ahol a tökefelhalmozás két célt szolgálhat: újabb embereknek munkát adni illetve jótékonyásra fordítani. Korának kizsákmányoló kapitalizmusát a merész spekulációk nyomán felhalmozódó tőke, a földi gazdagságot végcélként tekintő szemlélet, a kisvállalatok tönkretétele és a munkások kiszípolozása határozza meg. Troeltsch álláspontját elfogadva megfogalmazza, hogy a kapitalista gazdaság szereplői feladták a test megöklésének elvét és a „Soli Deo Gloria” eszméjét, a tervszerű, rendszeresen beosztott szorgalmat viszont megtartották, így a gyarmatosítás és a technikai fejlődés fellendülésével s a vallásos gondolkodás kihűlésével a modern kapitalizmusnak olyan vállalkozói osztálya alakult ki, mely a pénzszerzést öncélként, a kíméletlen verseny keretei között minden gazdasági kapcsolatot rendszeresen kihasználónak tekint. Kora problémájaként értékeli, hogy éppen a kálvinista hitélet lanygulásából eredően a társadalmi életet átforgató hatás is meggyengült, e gondolatban tükröződik a keresztyénség és kultúra kapcsolatának Kálvinnál is megmutatókozó konverzionista megközelítése.

15.) Makkai Sándor munkásságában a kálvinizmusnak a modern, kapitalista világhoz történő alkalmazkodási képességének Troeltschnél bemutatott megközelítése tükröződik, ugyanakkor a gépesítésre épülő gazdaság kritikájában megfogalmazza az Istentől történő elszakadást, a kapitalizmusnak a protestáns lelki-szellemi alapoktól történő eltávolodását, a munkakultúra helyett az élvezet, a fogyasztás kultúrájának előtérbe kerülését, továbbá kritikája rokon Harnack azon véleményével, mely a keresztyén egyházaknak a polgári állam zsoldjába állását kárhóztatja. Kora más protestáns gondolkodóihoz hasonlóan utasítja el a társadalmi problémák kollektivisták megoldási kísérleteit, ugyanakkor elvetve kora lelketlen kapitalizmusát is, megőrzendőnek tartva az egyéniség valóságát, öncélúságát, szabadságát, hiszen az evangélium számára a tömeg nem létezik, az csak az egyénnek szól, de az egyéneknek keresztül világot átforgató ereje van.

16.) Ravasz László az eszményi liberalizmus mellett áll ki, megjelenik nála az állam-egyház viszonyra vonatkozó kálvini koncepció, az egyház állami vezetők intésére irányuló feladatának Kálvinnál és Apáczaínál is megtalálható gondolata, Kuypernek az egyes társadalmi életkörök szuverenitására vonatkozó elvének hatása is, s Sebestyénhez hasonlóan egy olyan kapitalizmus, szabad gazdasági rend mellett foglal állást, mely elveti a gazdasági erőfölénnyel történő visszaélést. Ravasz felfogása rokonságot mutat Sebestyén Jenő kapitalizmus-

értékelésével, valamint Bernát Istvánnak és Kovács J. Istvánnak a gépi alapokon nyugvó kapitalizmusra vonatkozó kritikáival. A társadalom keresztyén erkölcsi alapokon történő megújulásában, az egyéni felelősségvállalásban látta a kiutat, a kapitalizmus megreformálását sürgette, félve, hogy különben totális rendszerek kialakulása irányába sodródhat a társadalom. A kapitalizmus és a szocializmus felfogásával állítja szembe az evangélium szocializmusát, mely szerint a tőke sem az egyéné, sem a köz, hanem az Istené. Isten a maga tőkéjét sáfárookra bízta, mely lehet az egyén és a köz is, ez teljességgel indifferens. Függetlennek kell lenni az anyagi javaktól, mivel az nem a mienk, hanem Istené, így független legyen az is, akire átmenetileg bízott, akit a vagyonnal szemben csak a puritánság menthet meg, azon evangéliumi gondolat, hogy az élet munkára és nem élvezetre adatott. De függetlennek kell lennie annak is, akinek még nincsen vagyona, hiszen van sok minden egyebe, ami értékesebb, mint a vagyon: halhatatlan lelke, erkölcsi világának szépségei, az emberi személyiségnek egész világrendszere. Más protestáns gondolkodókhhoz hasonlóan hangsúlyozza, hogy a társadalom jobb működésének alapja az egyének lelki megújulása Krisztus uralma alatt.

17.) A korszakot mindvégig jelentős társadalmi, szociális konfliktusok és problémák kísérték, kezdetben alapvetően a baloldali mozgalmak, a materialista alapokon nyugvó szociáldemokrata és kommunista ideológia jelentették a fő veszélyforrást, majd a világválság kibontakozása nyomán egyaránt megerősödő bal- és jobboldali radikális irányzatokkal, a kommunizmussal, a faszizmussal és a nemzetiszocialista ideológiával szemben is fel kellett venni a harcot, de a református közvélemény idegenkedett a kor katolikus szociális tanításaival – a 20-as évek keresztényszocializmusával, majd a 30-as évek hivatásrendiségen alapuló korporativizmusával – szemben is. Így egyre inkább szükségessé vált a konkurens teóriákkal szemben egy önálló, teológiaiilag megalapozott református álláspont, szociális tanítás.

Beszélhetünk a protestáns identitás és a kapitalizmus szelleme kapcsolatának visszahatásáról is: a századforduló vallásszociológiai és gazdaságtörténeti elemzései, illetve a korábbiakban megjelent gondolatok a protestantizmus és kapitalizmus kapcsolatára vonatkozóan beépültek az újabb protestáns generációk identitásába, s így a protestáns társadalom-felfogás „kötelező ismervévé” vált a „kapitalizmus szelleméhez” történő ragaszkodás. Így már a XIX-XX. század fordulójának tanulmányaiban megjelenik a korábbi gondolat kísérletek nyomán e visszahatás, de különösen a világ gazdasági válságot követően tükröződik abban, hogy a protestáns szociáletika a korporatív s egyéb kollektivisták társadalmi kísérletekhez jelentős távolságtartással viszonyult, és ragaszkodott a szabadelvű gazdasági-társadalmi megoldások fenntartásához.

18.) A protestáns etikának egyes gondolatainak mindkét tárgyalt korszak gondolkodóinál megjelennek, így szerves kapcsolatot teremtve az „aktív”, a korai kapitalizmus formálódására elméletileg hatást gyakorló, illetve a „passzív”, az ipari kapitalizmus által felvetett problémákra reflektáló korszak között. Ezen főbb gondolati elemek az alábbiakban ragadhatóak meg: a munka/hivatás-etika kitüntetett szerepe és a fogyasztási aszkézis gondolata, a munka és tőke kapcsolatrendszerét illetően a sáfárság koncepciója, a gazdasági tevékenységben a szorgalom, emberi erények s nem a tőkebefektetéssel kapcsolatos kockázatvállalás jutalmazásának kérdése, a verseny illetve vetélkedés szerepe a társadalom működésében, összefüggésben a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés elutasításával, a kamat intézménye kitüntetett szerepének értékelése, a méltányos adóterhelés gondolata, a társadalom működésének az egyének lelki megújulásán keresztül történő javítása, szoros összefüggésben az iskolarendszer kitüntetett szerepével.

A fentiek tükrében megállapíthatjuk, hogy a korai magyar viszonyok között a protestantizmus, illetve különösképpen a kálvinizmus „aktív” kapitalizmusformáló ereje nem mutatható ki, különböző okokra –

teológiai alapok, egyházszerkezeti kérdések, így különösen az egyház és állam viszonya, a gazdaság/társadalomtörténeti háttér és követett gazdaságpolitika, az egyes protestáns teológusok és „közgazdasági gondolkodók” gazdasági kérdésekre vonatkozó nézetei – visszavezethetően. Mindemellett a kálvinista aktivitás megmutatkozott a koraujkorban s a XVIII-XIX. századi Habsburg abszolutizmus korában is, de ez az ellenreformációval szembeni küzdelemben, a rendi pozíciók és a nemzeti függetlenség védelmében, egyfajta alkotmányvédelmi szerepben jelentkezett. Mindez arra vezetett, hogy a Magyarországon megkésve, a XIX. század második felében megjelenő kapitalista átalakulás nem a protestáns etika talaján bontakozott ki, így a XIX. század végétől egy másféle szerepről kell beszélnünk a protestáns etika vonatkozásában, egy tulajdonképpeni „passzív” kapitalizmusformáló hatásról: az eltorzult kapitalizmusra történő reflexióról, a kapitalizmus kibontakozása nyomán felvetődő társadalmi-gazdasági problémákkal kapcsolatos szociális nézetek megfogalmazásáról. E feladatvállalást pozitívabban értékelhetjük, a kor egyes teológiai irányzatai jeles képviselői az Adolf von Harnack által a századfordulón megfogalmazott azon gondolat jegyében jártak el, miszerint a korszak legfontosabb kihívása a protestantizmus számára a szociális kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalás.

IV. Publikációk

Könyvfejezetek:

- 2002., Dessewffy József és Dessewffy Emil arcél, Szemelvények a Taglatat, az Alföldi levelek és a Fizessünk, mennyit becsülettel elbírnak, magunknak, magunkért c. művekből, (Gazdaságelméleti olvasmányok. Magyar közgazdasági gondolkodás, szerk.: Bekker Zsuzsa), AULA Kiadó, Budapest, 170-194., 299-304. old.
- 2004., Apáczai és az erdélyi közgazdasági gondolkodás, (Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében, szerk.: Péntek János), Lucidus Kiadó, Budapest, 209-232. old.
- 2004., A jelzáloglevél-kibocsátáson alapuló hitelezés problémái történeti megközelítésben, (Pénzügyek a globalizációban. SZTE GTK Pénzügytani Tanszék Közleménye, szerk.: Botos Katalin), JATEPress, Szeged, 110-136. old.
- 2004., Protestáns identitás és a kapitalizmus szelleme, (A szociális identitás, az információ és a piac. SZTE GTK Közleményei, szerk.: Czagány László – Garai László), JATEPress, Szeged, 105-123. old.
- 2005., Globalizációs kihívások és a magyar pénztörténet, (Pénzügyek a globalizációban. SZTE GTK Közleményei, szerk.: Botos Katalin), JATEPress, Szeged, 107-137. old.
- 2006., A bankrendszer és stakeholderei történeti megközelítésben, avagy az állam szerepvállalása az ipar banki finanszírozása előmozdításában a magyar gazdaságtörténetben, (A bankrendszer és stakeholderei. SZTE GTK Közleményei, szerk.: Botos Katalin), Generál Nyomda, Szeged, 54-109. old.
- 2007., Ravasz László és a protestáns szociális etika, (20. századi magyar gazdaság és társadalom, szerk.: Honvári János), Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 50-71. old.
- 2008., Kapitalizmus és protestáns etika: a problematika megjelenése és a reformatori alapok, (Tükrök – Írások a 60 éves Vass Csaba tiszteletére, szerk.: Németh László), Trefort Kiadó, Budapest, 142-162. old.

- 2009., Dessewffyek a gazdaságelméletben és a gazdaságpolitikában, különös tekintettel a XIX. század pénzügyi válságaira, (Kautz Gyula emlékkötet, szerk.: Losoncz Miklós – Solt Katali – Szigeti Cecília), Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 291-307. old.
- 2010., Apáczai Encyclopaediája és az erdélyi közgazdasági gondolkodás kezdetei, (Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából III. kötet, szerk.: Somai József), Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 4-23. old. (megjelenés alatt)

Folyóiratcikkek:

- 2003., A „történelmi kálvinizmus” és a társadalmi kérdések, Heller Farkas Füzetek, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat, I. évf./1. sz. 44-56. old.
- 2004., Apáczai Encyclopaediája és az erdélyi közgazdasági gondolkodás kezdetei, Közgazdász Fórum, A Romániai Magyar Közgazdász Társaság és a Babes-Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kara magyar tagozatának közös szakmai közlönye, VII. évf./3. sz. 1-9. old.
- 2006., Az európai pénzügyi rendszer válságai és a magyar pénztörténet, Polgári Szemle, II. évf./5. sz. 34-50. old.
- 2006., Pénzügyi válságok – történeti tapasztalatok, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Intézet Tudományos Füzetek 11. sz. (Pénzügyi stabilitás mikro, mezo és makro szinten) 82-100. old.
- 2010., Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és esztörténeti tanulságok, Heller Farkas Füzetek, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat, 25 old. (megjelenés alatt)

Nemzetközi konferenciák kiadványai:

- 2006., Bank Financing of Industry and Role of the State – A Historical Approach, (Public Economics and International Competitiveness edited by Katalin Botos, Harmut Fischer, Tibor Paláncsi, Árpád Kovács and Klára Mészáros), Tarsoly Kiadó, Budapest, 74-99. old.

Recenziók:

- 2009., Bekker Zsuzsa: Illik-e magyarhoz csalfa kereskedelem, Közgazdász Fórum, A Romániai Magyar Közgazdász Társaság és a Babes-Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kara magyar tagozatának közös szakmai közlönye, XII. évf./4-5. sz. 59-62. old.